

ברכת המצוות וספקא דאורייתא לחומרא

א. אדם שמסופק האם קיים מצוה צריך לשוב ולקיימה, ספקא דאורייתא לחומרא. האם הוא מברך על כך ברכת המצוות? רבותינו הראשונים דנו בשאלה זו סביב סוגיה יסודית במסכת שבת. הגמ' מלמדת שמברכים ברכת המצוות גם על מצוות דרבנן כהדלקת נר חנוכה. רב עמרם מקשה על כך: אם כך מדוע אין מברכים על הפרשת דמאי (שבת כג.):

מת' רב עמרם: הדמאי... ומפרישין אותו ערום... ואי אמרת: כל מזבנן בעי ברכה (אם אתה אומר שמברכים על מצוות דרבנן, כמצוה להפריש מדמאי) הכא כי קאי ערום, היכי מברך? (איך מותר להפריש אותו ערום) והא בעינן והיה מחניך קדוש וליכא! (אלא ודאי מוכח מכך שאין מברכים על הפרשתו, ומכאן שאין מברכים על קיום מצוות דרבנן!).

אביי מחלק בין מצוה דרבנן רגילה לתקנת דמאי (שם):

אמר אביי: ודאי דדבריהם (מצוה רגילה כחנוכה) – בעי ברכה, ספק דדבריהם (מצוה שתוקנה בשל הספק כמצוות הפרשת דמאי, שחכמים תקנו להפריש בשל הספק שמא לא הפרישו) – לא בעי ברכה. והא יום טוב שני, דספק דבריהם הוא (שגם אותו תקנו חכמים בשל הספק מתי יו"ט) ובעי ברכה! – התם כי היכי דלא לזילזולי בה.

רבא ענה שדמאי זו חומרא מיוחדת, שהרי מעיקר הדין רוב עמי הארץ מעשרין הן (שם):

רבא אמר: רוב עמי הארץ מעשרין הן.

מהן התשובות של אביי ורבא?

ניתן לדייק מדברי רבא שאילו היה הספק שקול היה מברך על הפרשת דמאי, מצוה הנעשית מספק, ומכאן שמברכים על מצוה הנעשית מספק! וכך כתב הר"ן (שבת דף י. בדפי הרי"ף):

ורבא אמר רוב עמי הארץ מעשרין הן ומשמע לכאורה דרבא הכא קאמר היינו טעמא דלא מברכין בהפרשת דמאי משום דדמאי אפילו ספק נמי לא הוי אלא חומרא בעלמא דרוב עמי הארץ מעשרין הן... ומכאן למדו קצת מן המפרשים ז"ל דנהי דבהדיא אמרינן בפרק מי שמתו [דף כא א] דספק של דבריהם לא בעי מהדר וברוכי (אינו חוזר ומברך) הני מילי היכא שהברכה עצמה היא המצוה... אבל בברכת המצות שעיקר המצוה דאורייתא כגון הפרשת מעשרות כיון שהמצוה דאורייתא והוא צריך לחזור ולעשות המצוה מספק אף הברכה אף על פי שהיא של דבריהם צריך לעשותה עמה, ולפי זה ספק נטל לולב ספק לא נטל ביום ראשון שהוא מהתורה כיון שהוא צריך לחזור וליטול צריך גם כן לברך.

 מה המסקנה שהר"ן למד מהגמ'?

אדם שמפריש דמאי מקיים מצוה מספק. לא מברכים על הפרשת דמאי, ורובא תולה זאת בכך שרוב עמי הארץ מעשרים וההפרשה היא רק חומרה מדרבנן. עולה מכך שאם הספק היה שקול היו מברכים על הפרשת דמאי, על קיום מצוה מספק, ומכאן שמברכים ברכת המצוות על מצוה דאורייתא שנעשית מספק!

ב. הרמב"ם חולק וסובר שאין מברכים על קיום מצוה מסופק (מילה ג, ו):

וקטן שנולד כשהוא מהול כשמטיפין ממנו דם ברית אינן צריכין ברכה, וכן אנדרוגינוס אין מברכין על מילתו מפני שהוא אינו זכר ודאי.

וכן בהלכות ציצית (ג, ט):

טומטום ואנדרוגינוס חייבין בכולן מספק לפיכך אין מברכין אלא עושין בלא ברכה.

כיצד הרמב"ם יתמודד עם הראיה של הראשונים מדברי רבא?

לדעתו, השאלה שעמה רבא ואב"י התמודדו היא – אם מברכים על מצוות דרבנן, אז מדוע לא מברכים על **תקנת חכמים קבועה** כמצוה להפריש מתבואת דמאי. אך מעולם לא התעוררה השאלה מדוע שלא נברך על מקרה של **ספק פרטי ואקראי** של אדם שמסופק אם קיים מצוה, וכך כותב הרמב"ם בתשובתו לחכמי לונל (כסף משנה שם):

ואותם הדברים האמורים בפרק במה מדליקין (שבת כ"ג) בענין אחר הם אמורים וזהו פירושו שיילינן בגמרא על ברכת נר חנוכה היכן צונו והשיב רב אויא מלא תסור... שמעינן מדברי שניהם שכל מצוה שהיא מדבריהם מברכין עליה אשר קדשנו במצותיו וצונו. והשיב רב עמרם על שניהם ממעשר דמאי שהוא מדבריהם ומפני זה מפרישין אותו בלא ברכה. ופריק אב"י ואמר דבר שעיקר תקנתו מצוה מדבריהם ולא תקנתו מפני הספק תקנו עליו ברכה כגון נר חנוכה ומקרא מגילה ועירוב ונט"י אבל דבר שעיקר תקנתו מן הספק כגון מעשר דמאי לא תקנו עליו ברכה. והקשינו על אב"י לפום הדין פירוקא והרי יום טוב שני שעיקר תקנתו מפני הספק ותקנו עליו כל הברכות התלויות בו כמו יום טוב ראשון ופריק אב"י ואמר הכי השתא התם כי היכי דלא ליזלזלו ביה ולהכי תקינו לו ברכה אבל שאר הדברים שעיקר תקנתם מפני הספק לא תקנו לו ברכה ולפיכך לא תקנו ברכה על מעשר של דמאי. ובא רבא ופירק לו פירוק אחר ואמר אל תאמר שכל דבר שעיקר תקנתו מפני הספק לא תקנו לו חכמים ברכה שהרי י"ט מפני הספק תקנו לו ברכה. ותדע למה לא תקנו ברכה על מעשר דמאי מפני שרוב ע"ה מעשרים הם. נמצאו דברי כולם רב עמרם ואב"י ורבא אינן אלא נותן טעם שמפני כך תקנו חכמים ברכה לכך ולכך ולא תקנו ברכה לכך ולכך הילכך כל דבר שנמצא בפירוש לחכמים שמברכין עליו בין שהיה ודאי דבריהם

כגון נר חנוכה ומקרא מגילה בין שהיה ספק מדבריהם כגון יום טוב שני מברכין עליו ודבר שלא תקנו לו חכמים ברכה בפירוש אין מברכין עליו. וכל מצוה שעיקרה מן התורה ונסתפק לנו אם אנו חייבין בה לא תקנו לה חכמים ברכה.

מהי תשובת הרמב"ם?

רבה התמודד רק עם השאלה למה חכמים לא תקנו לברך על הפרשת דמאי, תקנה קבועה שמחייבת להפריש מתבואת עם הארץ. אם מברכים על קיום מצוות דרבנן כהדלקת נר חנוכה למה לא מברכים על הפרשת דמאי? הו"א לברך נבעה מכך שמדובר בתקנה קבועה שדומה להדלקת נר חנוכה שעליה מברכים, ולכן אביי ורבא הוצרכו לתשובותיהם. הו"א זו אינה קיימת כשמתעורר לאדם ספק פרטי אם קיים מצוה. אז אמנם עליו לחשוש לאפשרות שלא קיים את המצוה ולשוב ולקיימה, אך עליו לחשוש באותה מידה גם לאפשרות שקיים כבר את המצוה ולכן לא יברך כדי לא לברך ברכה לבטלה.

נסה להתבונן במחלוקת הראשונים: מהו יסודה?

נראה שהעמדה הפשוטה יותר היא של הרמב"ם: נכון שעל האדם לחשוש לכך שלא קיים את המצוה ולהחמיר מספק, ספקא דאורייתא לחומרא. אך באותה מידה עליו לחשוש לכך שכבר קיים את המצוה וברכתו החדשה תהיה ברכה לבטלה – ספק ברכות להקל! המצוה היא מדאורייתא ובה צריך להחמיר, אך הברכה היא מדרבנן וספק דרבנן לקולא! לכן, יקיים את המצוה ולא יברך.

מה הסברה של הראשונים שחולקים? נציע שתי אפשרויות:

הראשונה, ברכת המצוות אינה דין עצמאי אלא חלק מדיני קיום המצוה. כלומר, תקנת חכמים לברך על המצוות אינה דומה לברכה על אוכל: חכמים קבעו בתקנתם את צורת קיום המצוה – להקדים לפני ברכה כדי לעשותה מתוך כוונה וקדושה. כשאדם מחויב לקיים מצוה מספק, עליו לקיימה כפי שחכמים הורו לקיימה², ומאחר שכך עליו לברך ברכת המצוות, אחת מהלכות המצוה.

השנייה, מדובר באמת בשתי שאלות נפרדות, קיום המצוה וברכת המצוות³. אולם, מאחר ששתי שאלות אלו תלויות באותו ספק – אם קיים כבר את המצוה או לא – ומאחר שביחס לשאלת

1. הכלל ספקות ברכות להקל הוא תוצאה של הכלל ספקא דרבנן לקולא: הברכות הן מדרבנן ומקלים בספק דרבנן ולא חייבים לברך. ומאחר שלא חייבים לברך, הרי שאסור לברך, שכן אסור לברך ברכה לבטלה, ללא חיוב.
2. איננו מפצלים בקיום מספק בין הלכות מדאורייתא להלכות מדרבנן, אלא מחייבים את האדם לקיים את המצוה כפי שחכמים הורו לקיימה.
3. שכן ברכת המצוות אינה חלק מהלכות המצוה כמו אגד לולב או השמעה לאזניו בקריאת שמע, אלא תקנה נפרדת לברך על המצוות.

הקיום אנו מכריעים שלא קיים ועליו לשוב ולקיים, אז יש להכריע כך גם ביחס לשאלה השנייה, שאלת הברכה, כדי שההכרעות יהיו עקביות ולא יסתרו!

התבונן בשתי ההצעות, וחשוב היטב: מה הרמב"ם יענה לכל אחת מהן? חשוב על אפשרויות נוספות.

ג. הרמב"ם כפי שראינו סבור שאין מברכים ברכת המצוות על קיום מצוה מספק. לאור פסיקה זו נצפה שהוא יפסוק שאדם שמסופק האם קרא כבר ק"ש לא יברך ברכות ק"ש, שהרי מה בין ברכת המצוות לברכות ק"ש? אולם, הרמב"ם פוסק אחרת (ק"ש ב, יג): ספק קרא קריאת שמע ספק לא קרא חוזר וקורא ומברך לפנייה ולאחריה, אבל אם ידע שקרא ונסתפק לו אם בירך לפנייה ולאחריה או לא בירך אינו חוזר ומברך. והדברים קשים. נלמד שתי תשובות. הראשונה, של הרשב"א (שו"ת הרשב"א א, א, שכ): ואני אומר באולי לדעת הרב ז"ל שהוא סבור דמעיקרא כך היתה תקנה (בקריאת שמע) דכל שהוא חייב לקרוא לכתחלה עם ברכותיה... ואולי למדה עוד הרב ממה שאמר ר' אליעזר ספק קרא קריאת שמע ספק לא קרא חוזר וקורא. ומדקאמר סתם חוזר וקורא משמע דכל פרשיותיה הוא קורא ואף על פי שאין דאורייתא אלא פסוק ראשון. ולא אמרו שיחזור ויקרא פסוק ראשון והשאר דהוי דרבנן לא, וטעמא דמלתא דכל שהוא חייב לקרות קורא הוא בעיקר תקנתו.

הסבר את התשובה. מה ההבדל בין ברכות ק"ש לברכת המצוות?

ברכות ק"ש הן חלק מצורת קיום המצוה – ככה חכמים תקנו לקיים את מצוות קריאת שמע. כשאדם צריך לקיים מצוה מספק, עליו לקיימה עם כל הלכותיה, כפי שחכמים הורו לקיימה. מאחר שכך, הרי שעליו לקרוא ק"ש בברכותיה. ברכת המצוות, לעומת זאת, היא תקנה עצמאית ונפרדת: חכמים הורו להודות ולשבח על המצוה. לכן, אדם שמסופק אם קרא ק"ש, יקרא אותה שוב בברכותיה, בעוד אדם שמסופק אם קיים מצוה, יקיים אותה שוב ללא ברכה.

התבונן בדברים: אתה מבין מדוע לחלק כך בין ברכת המצוות לברכות ק"ש?

4. כך היא דעת הרשב"א, שרק הפסוק הראשון של ק"ש הוא מדאורייתא. בדעת הרמב"ם נחלקו הדעות.

ד. התשובה הראשונה של הרשב"א חילקה כאמור בין ברכת המצוות לברכות ק"ש, והשאירה ממילא את עמדת הרמב"ם בברכת המצוות ללא צמצום וחילוק. התשובה השנייה שנלמד מסכימה עם ההשוואה שבין ברכת המצוות לברכות ק"ש, ומחלקת בתוך ברכת המצוות בין שני מצבים, וכך כותב הפרי חדש (אור"ח טז):

ולעניות דעתי יראה שהחילוק האמיתי שיש לחלק בענין זה הוא מה שכתב בספר כנסת הגדולה [הגב"י] שלא כתב הרמב"ם ז"ל גבי סוכה ומילה שאין מברכין אלא מפני שנולד הספק בגוף המצוה אי מיחייב או לא... דדוקא בספק אי גברא בר חיובא הוא דומיא דסוכה דאותו יום לית ביה חיוב כלל, וכן כוי וטומטום ואנדרוגינוס ודכוותיהו שנולד הספק בעיקר החיוב, אבל היכא דאיכא חיוב ברור כמו הכא גבי קריאת שמע (שודאי חייב והספק הוא רק האם יצא כבר ידי חובתו וקרא ק"ש), וכן ספק נטל לולב וכיוצא דאתייליד ספיקא בתר דאיכא חיובא, חייב לברך ברכה הראויה לכל דבר, ולפיכך כתב הרב ז"ל שחוזר וקורא ומברך לפניו ולאחריה.

חילוק זה מופיע כבר בראשונים, וכך כותב המאירי (ברכות כא):

מי שנשתפק לו אם קרא את שמע אם לאו חוזר וקוראה הואיל וק"ש מן התורה וקוראה בברכותיה שכל שהוא מספק בדבר שהוא מן התורה יש לו עליו לברך ואין בו חשש ברכה לבטלה הואיל והוא דבר שבדאי היה בו חיוב, אבל דבר שלא היה בו חיוב בודאי... אין בו ברכה לדעת קצת.

מהי תשובתו של הפרי חדש? מתי הרמב"ם סבור שמברכים ברכת המצוות על קיום מצוה מספק ומתי אין מברכים? חשוב היטב: מהי סברת הדברים?

הדברים מעוררים להתבוננות: מדוע שיהיה הבדל בין המצבים? אם הרמב"ם מחלק בין המצוה לברכה כשעצם החיוב במצוה מוטל בספק, אז מדוע שהוא לא יחלק כך כשהספק הוא אם קיים את המצוה, הרי גם אז המצוה היא מדאורייתא והברכה היא מדרבנן!

נלמד את הסברו של הרב דוד יוסף (הלכה ברורה ט, אוצרות יוסף סימן ז):

בזה יש לנו לומר דכיון שבדאי נתחייב במצוה (וספק אם קיים אותה) אזלינן בזה בתר חזקת חיוב במצוה, וכמו בשאר ספק דאורייתא דהיכא דאיכא חזקת איסור אזלינן בתר חזקה, כך גם לענין חזקת חיוב היכא שבדאי נתחייב במצוה ואחר כך נתעורר ספק אזלינן בתר חזקת חיובו.

הסבר את הדברים.

לדבריו, כשהספק הוא בקיום המצוה, הגורם שמחייב הוא חזקת החיוב שמבטלת את הספק ויוצרת הכרעה ודאית. כשם שהולכים אחר חזקה באיסורים, והחזקה פושטת את הספק ומכריעה אותו, כך הולכים אחר חזקה בספק במצוות. ומאחר שיש הכרעה ודאית של הספק מכוח החזקה, הרי שניתן לברך.

חשוב: מה החידוש בדברים האלו? מה הקושי בהם?

מהי חזקה? כשיש ספק אם זהות הדבר השתנתה, יש להשאיר אותו על מצבו הודאי האחרון, ולא לשנות את זהותו והגדרתו מספק. נראה שהדבר שייך רק במעמד אישי ואיסור והיתר: אז הדין הוא על זהות הדבר – האישה מקודשת או רווקה, הגבר כשר או פסול, האוכל מותר באכילה או אסור. אולם, במצוות, כשיש ספק האם קרא קריאת שמע או לא – האם שייך לומר שהכרעה שקרא קריאת שמע היא שינוי של מצבו והגדרתו? ההגדרה שלו בבוקר היא של אדם שלא קרא קריאת שמע?

ה. מהי הכרעת ההלכה? האם מברכים על מצוה שנועשית מספק? השו"ע פוסק בק"ש כרמב"ם (אור"ח סז, ב):

ספק אם קרא ק"ש, חוזר וקורא ומברך לפנייה ולאחריה.

בהלכות ציצית, השו"ע פוסק כדעת הרמב"ם שלא מברכים מספק (אור"ח יז, ב):

טומטום ואדרוגינוס, חייבין מספק, ויתעטפו בלא ברכה.

ומסביר המשנ"ב (שם ס"ק ז):

בלא ברכה – כיון דעיקר החיוב הוא רק משום ספיקא לענין ברכה שהוא מזדבנן אזלינן בה לקולא.

מה הדין בברכת המצוות במקרה של ספק בקיום המצוה? כותב המשנ"ב (סז, ס"ק א):
 ובשאר מצות דאורייתא היכא שמחוייב לעשות אותה מספיקא פסק לעיל בסימן י"ז ס"ג לענין טומטום אף דחייב בציצית וביו"ד רס"ה ס"ג לענין מילה באנדרוגינוס וכן כל כי האי גווני דלא יברך על המצוה כי הברכות הם דרבנן וספיקא לקולא. אך יש פוסקים שמחלקין בין היכא שהספק הוא אם מחוייב כלל בהמצוה כגון ההיא שכתבנו ובין היכא שמחוייב אלא שאינו יודע אם עשה המצוה דאז צריך לברך עליה גם כן. ולפי זה לולב או שופר ביום א' היכא דמספקא ליה אם כבר עשה המצוה וכהאי גוונא צריך לעשותה בברכה. וכתב הפמ"ג דמכמה מקומות בשם הרשב"א וכן ממגן אברהם

בשם הריב"ש לקמן סימן תקפ"ה אות ג' מוכח דלא סבירא להו לחילוק זה⁵. אלא תמיד בלי ברכה וגם מהגר"א בסי' זה מוכח דלא סבירא ליה לחילוק זה.

שאלות לסיכום והתבוננות:

1. האם מברכים על מצוה הנעשית מספק? הצג את מחלוקת הראשונים, את הראיה מדברי רבא ואת ההתמודדות של הדעה החולקת עמה.
יש ראשונים הסבורים שמברכים על מצוה שנעשית מספק. הם מוכיחים זאת מדברי רבא הדין בשאלה מדוע לא מברכים על הפרשת דמאי, מצוה שנעשית מספק. רבא תלה זאת בכך ש'רוב עמי הארץ מעשרים הן כך שההפרשה היא חומרא בעלמא, ומכאן שאם היה מדובר על ספק שקול היינו מברכים.
- הרמב"ם סבור שאין לברך על מצוה שנעשית מספק. הוא דחה את הראיה מדברי רבא בטענה שדווקא בדמאי היתה סברה לברך – בגלל שזו תקנה קבועה להפריש מתבואה של עמי ארצות – אך במקרה רגיל של ספק פרטי בקיום מצוה ודאי שאין לברך.
2. הצג שני הסברים למחלוקת.
הסברה שלא לברך פשוטה: המצוה היא מדאורייתא וספקא דאורייתא לחומרא, אך הברכה מדרבנן וספקא דרבנן לקולא, וממילא ספק ברכות להקל ואסור לברך ללא חיוב.
מה הסברה כן לברך?
- א. ברכת המצוות היא חלק מהלכות קיום המצוה – ככה חכמים הורו לקיים את המצוה, להקדים לה ברכה כדי לקיימה בתודעה מכוונת יותר. כשאדם מקיים מצוה מספק, עליו לקיימה עם כל הלכותיה, מהתורה ומדרבנן, ולכן עליו לברך.
- ב. שתי השאלות, הקיום והברכה, תלויות באותו ספק עובדתי, אם קיים כבר את המצוה או לא, ואי אפשר להכריע הכרעות סותרות באותו ספק.
3. הצג את הסתירה והקושי בדברי הרמב"ם.
מצד אחד, הרמב"ם פוסק שאין לברך ברכת המצוות על מצוה שנעשית מספק. אך מצד שני, הוא פוסק שאדם שמסופק אם קרא ק"ש, חוזר וקורא אותה עם ברכתה. וקשה: מה ההבדל בין ברכת המצוות לברכות ק"ש?
4. הצג שתי תשובות לקושי.
5. אלא החילוק הוא בין ברכות ק"ש לברכת המצוות, ובברכת המצוות לעולם לא מברכים מספק, גם בספק אם קיים את המצוה.

הרשב"א: יש הבדל בין ברכות ק"ש לברכת המצוה. ברכות ק"ש הן חלק מהלכות המצוה – ככה חכמים הורו לקרוא קריאת שמע. ממילא, כחלק מכך שעליו לקיים את המצוה עם כל הלכותיה, הוא גם קורא אותה עם ברכותיה. ברכת המצוות, לעומת זאת, אינה חלק מקיום המצוה, אלא תקנה כללית ועצמאית להודות על המצוה. לכן, יש להחמיר במצוה עצמה, ספקא דאורייתא לחומרא, אך להקל בברכה, ספקא דרבנן לקולא וספק ברכות להקל.

מאירי ופר"ח: כאשר הספק הוא בעצם החיוב במצוה – אין לברך. אך כאשר הספק הוא בקיום המצוה, כמו בספק בקריאת שמע – יש לברך. ראינו הסבר אחד לחילוקים: בספק בקיום יש חזקת חיוב שפושטת את הספק ומבטלת אותו ולכן מברך.

5. מהי ההשלכה המעשית של המחלוקת בדעת הרמב"ם? מהי ההלכה?

ראשית, הלכה כדעת הרמב"ם, ולכן ודאי שאין לברך ברכת המצוות כשהספק הוא בעצם החיוב במצוה. ההשלכה של המחלוקת בדעת הרמב"ם היא בספק בקיום המצוה – לפי הפר"ח יש לברך, ואילו לפי הרשב"א אין לברך. נראה שהלכה כדעת הרשב"א ואין לברך ברכת המצוות בכל ספק, גם בספק בקיום.